

MIT ADOTT EURÓPÁNAK A GÖRÖG KULTÚRA?

Kedves Hallgatóim!

Mondtam az utolsó órán..., harmincegy évvel ezelőtt, hogy általában az a felfogás, hogy a nemzet magasabb rendű, mint a nép. A népet föl kell emelni nemzetté, a nemzetnek nagyobb a történelemformáló dinamikája. Ez majdnem minden nemzetre igaz, talán a magyarra is István király óta, van azonban egy nép, amely kivétel; amely jelentéktelen mint nemzet, még jelentéktelenebb országnak, de mint nép, évezredek óta *diaszpórában* – ismétlem: diaszpórában – megtermékenyítette számtalan népnek a kultúráját; és ez a görög. Hérodotosz, a görög történetíró megkülönböztet emberi időt – például Polükratész, a zsarnok, az emberi időben élt –, és megkülönböztet ember előtti időt, amikor a félistenek éltek és a mitikus alakok. A görög világ, már akkor, abban a mitikus korban elkezdődik a maga hatásával. Mit értek ezen? Azt, hogy a görög történelem és a görög nép hatása nem i. e. 776-ban, az első olimpiával kezdődik, ahogy ezt vallották a múlt században, hanem a trójai regével és a thébai regekörrel, mert ezek voltak az igazi megtermékenyítői mind a mai napig az emberi gondolkodásnak, a sorsézésnek. Újra és újra új vér ömlött ezekbe a mítoszokba, amelyeket a görögök ránk hagytak az ember előtti időből, hogy még egyszer Hérodotoszt idézzem. Annak ellenére [történt így], hogy ez a nép a történelem során legtöbbször városállamokban alkotta meg – vagy pedig, ismétlem, diaszpórában, sőt, a római időkre gondolva: szolgaságban – azokat a nagy műveket, amelyek kisugároztak az idők folyamán Írországtól az Indus völgyéig különböző korszakokban: az ókorban, a középkorban és az újkorban.

Az antik világban volt egy mondás, hogy „a görögök körülülük a Földközi-tengert, mint a békák a kis tavat”. Ebben a mondásban nagy önismeret volt, mert a görögök mindenütt csak a peremvidékre telepedtek le, és állandóan újabb és újabb telepéseket küldtek ki, de mindig csak a Földközi-tenger peremvidékére, fel a Fekete-tengerig. A trójai rege is összefügg egy ilyen expedícióval. Volt-e trójai háború, vagy nem volt, ezen máig vitatkoznak; ha volt, akkor körülbelül i. e. 1100 és 1200 között [lehetett]. A célja persze nem Szép Heléna kiszabadítása volt, hanem az, hogy megszerezze magának egy tengeri szövetség, amelynek a legerősebb országa Mükéné volt, a Dardanellák bejáratát – Trója a Dardanellák bejáratánál fekszik –, és azon keresztül nyomulva az orosz folyótorkolatból lehozza magának, amiben mindig hiány volt, a gabonát és a rabszolgákat. Valószínű, hogy volt trójai háború, és bizonyosan volt Homérosz, akinek a létezéséről a múlt század, sőt, a 18. század óta vitatkoztak. Ma már elvitathatatlan; legfeljebb arról lehet szó, hogy vajon az i. e. 8. vagy a 7. században élt-e? Ez a mai előadásom természetesen nem irodalmi, és nem szorítkozik csak az ókorra, tehát nem akarok részletesen foglalkozni az *Íliásszal* vagy az *Odüsszeiával*. De egy személyes emléket mégis el akarok mondani, hogy éreztessem a hallgatóimmal, mikor hatol be igazán egy mű, amit már jól ismerünk, valahogy a bőrünk alá, a rostjainkba.

Çanakaléban történt, egy elég nyomorúságos török kikötőben, azután, hogy meglátogattam Tróját, ahol az ember semmit sem talál a várfalakból, vagy abból, amit Homérosz

leír. *De ott van a hely*, ott van a síkság, ahol harcoltak, ott van a Szkamander, amelyben megfürödtem, s amely vörös volt akkor, amikor Akhilleusz még élt és harcolt, amikor megölte Hektórt. Ott álltam a hajó fedélzetén este, hogy továbbmenjek másnap Konstantinápolyba, egyedül voltam a fedélzeten, s akkor a holdas éjszakában feltűnt két emlékmű messze a látóhatáron, ott, ahol a Dardanelláknak a csíkja látszott. Az egyik török emlékmű volt, a másik francia és angol emlékmű. 1916-ra emlékeztetett és nem a trójai háborúra, a gallipoli partraszállási kísérletre, ahol irtózatos sok török és rengeteg angol és francia katona vérzett el hiába. És akkor majdnem látomászerűen, valahogy, mint a Hadak útján, azon a tiszta, csillagos égen keresztül, mélységesen megrendülve láttam fiatal holtak vonulását, végtelenül – és összekeveredtek benne az *Íliász* alakjai a Dardanellákért vívott hosszú harc fiatal halottjaival. S akkor értettem meg azt a pártatlan, mély részvétet, amely először szólal meg a világirodalomban, az *Íliászban*, azt a részvétet, amelyet Homérosz tanúsít a görögök és a trójaiak iránt egyaránt, és amelyben benne van az, hogy az emberélet hősies, de tragikus is; a hősies élet vége mindig a halál, és ebből a halálból csak az utódok tudnak táplálkozni és új erőt meríteni.

Miért hangoztatom azt – anélkül hogy az *Íliászt* vagy az *Odüsszeiát* elemezni akarnám –, hogy Homérosznak ilyen jelentősége volt a görög kultúra megindításában? Részben azért, mert ahogy a zsidóknak a Tóra vagy nekünk Arany János, nekik Homérosz volt az alapkönyvük; az olimpián elmondták az egészét, recitálták; részben pedig azért, mert ebből származtak azok a mitikus alakok, akik visszatérnek napjainkig, a modern drámában is. A nagy attikai tragédiaköltők, „a szentháromság”, Aiszkhülosz, Szophoklész és főleg, legfőképpen Euripidész, végeredményében Homérosztól örökölték azokat a mitikus figurákat, akikkel ki tudták fejezni a saját koruknak a szorongását, problémáját és az erkölcsi döntéseknek olyanfajta kényszereit, amelyek elé Antigoné vagy Oresztész vagy Elektra van állítva. A modern dráma még mindig ezekre a homéroszi figurákra és általában: a mondanakörnek, a mítosznak az alakjaira támaszkodik, amikor modern sorsérzést akar kifejezni. Remekművek születnek abból, hogy ezeket a figurákat mint kísérteteket visszaidézik és a saját vérünkkel táplálják és újraélesztik, többek között a század egyik legnagyobb írója, O’Neill, aki az egész oresztészi tragédiát úgy újította fel, hogy 1865-be helyezte, Amerikába, a polgárháború idejére. *Illik a gyász Elektrához*, valamikor a Nemzeti Színházban is játszották, nem tudom, hogy felújították-e, emlékszem, hogy Bajor Gizi volt Elektra alakítója. A megszállás alatt a franciák, Sartre *A legyek* című drámában vagy Anouilh az *Antigonét* meg se változtatva *Antigoné* című darabjában, 1942-ben és 43-ban, szintén a homéroszi mítoszok figuráihoz fordultak, hogy kifejezzék azokat a problémákat, amelyek elé a németekkel kollaboráló Vichy-rendszerrel szembeni ellenállás kérdése állította őket. Sartre-nál nagyon kiélezve, Anouilh-nál sokkal tompábban, sokkal szelídebben; de például Sartre Oresztésze már egzisztencialista Oresztész, aki minden lelkifurdalás nélkül tud ölni.

De visszatérve arra, hogy a görög telepek körülülték az egész Földközi-tenger partját, nem csak a Nílus-torkolatig, Líbiáig, Kisázsian keresztül egész Marseille-ig és fel a Krím-félszigetig – ez azt [is] jelenti, hogy a kormányformáikat, az életformáikat különböző módon alakították ki. Voltak demokráciák – [de] nem a kezdeti korszakban. A kezdeti korszakban feudális kiskirályságok voltak; például visszatér még egyszer Trójára: azok még feudális kiskirályok, akik Trója síkján küzdenek. A későbbi időkben azonban már kialakultak demokráciák – nem svájci demokráciák, mert még az athéni úgynevezett eszményi demokráciában is a törvényhozásból a nők, a rabszolgák, az idegenek ki voltak zárva, alapjában véve a lakosságnak körülbelül 20–25%-a vett részt a törvénykezésben és – ami már kevésbé volt rokonszenves – a népitéletekben, például az olyan népitéletben, amelyik Szókratészt halálra ítélte. Az egy népbíróági ítélet volt. Szóval a törvényhozás tekintetében Athén – legtöbbször, nem mindig – mérsékelt és önuralmat tanúsító demokrácia volt; ezzel szemben a bírósági üléseken, ha háború volt, a háborús neurózis hatása

alatt olyan ítéleteket is hoztak, amelyeket erkölcsileg talán még máig sem hevertünk ki: Szókratész meggyilkolása.

Szóval, különböző kormányformákat alakítottak ki. Mekkora méretűek voltak? – kérdezhetik a hallgatóságok. *Elképesztően* kicsik. Nem hiszem, hogy túlzok, ha azt mondom, hogy egy átlagos görög városállam – Nagy Sándor fellépése előtt, amikor átalakult az egész birodalomra – nem volt nagyobb, mint egy tihanyi köztársaság, ami lenyű[na] mondjuk Köveskálíg, fent Csupakig, de már Nagyvázszoney idegen terület, mert ők csak a part mentén helyezkedtek el, és rendszerint jóban voltak – már amikor jóban voltak – a hátszaggal. Mi volt, ami mégis egyesítette őket? Az egyik, amit már elmondtam, Homérosz, amely egyesítő erő volt, nemcsak az ókorban, nemcsak a pogány korban, hanem még Bizáncban is. Mert Bizáncban a 9. és 10. században még mindig magyarázták, jegyzetelték Homéroszt, megfejtenék elavult szavait, és később, amikor Konstantinápoly (Bizánc) elesett a 15. században, a törökök elől menekülő bizánci tudósok ezeket a jegyzeteket hozták át [Itáliába] és bízták rá az új találmányra, a nyomdára. Homérosz szakadatlanul összetartó erő volt abban a népben, amelynek a természetes életformája a diaszpóra volt – ezt nem győzőm hangoztatni. Egy nép, kivételesen, óriásit alkothat a maga hatásában, *ha van mit adjon* más népeknek, diaszpórában is.

Mi volt még, ami összetartotta? Idézhetném egykori nagy barátomnak a mondását: mi volt az „olyan-amilyensége” a görögöknek? (Kerényi mondta ezt annak idején egy előadásán.) Közös volt bennük a *tudat*, hogy egész gondolkodásmódjukban különböznek a hátszágban élő és náluk politikailag nagyobb súlyú népektől – és ezt szimbolikusan fejezték ki. Itt egy képzőművészeti motívumot kell, hogy kiemeljek, amivel hallgatóságok találkoztak és találkozni fognak, különösen akkor, ha elmennek Görögországba. A görögök nem úgy gondolkodtak, hogy „mi vagyunk az európaiak, és akik mögöttünk laknak, azok afrikaiak és ázsiaiak”. Ők úgy gondolkodtak, hogy „mi vagyunk a civilizáltak, a hellének, és akik mögöttünk és körülöttünk vannak, azok a barbárok”. De ezt ők áttételesen fejezték ki, a mítosz nyelvén, két küzdelemben. Az egyik a lapithák – a szelíd emberek, akik a görögök megfelelői – és a kentaurok küzdelme. Ezt négy vagy öt nagy templomukon – mert mindig templomokra tették – a frízen látjuk, vagy a metopékon, vagy az oromzatban. Mi vagyunk a civilizáltak, mi vagyunk a szelíd lapithák, akik megküzdünk a félig állat, félig ember kentaurokkal. A Rodin Múzeumban van – én egyetlen ilyen példát láttam – még egy kentaurnő is, amely majdnem michelangelói erővel fejezi ki Rodinnek a szimbolista nyelven megformált gondolatát – helyes gondolatát –, hogy az állatból hogy kívánczik ki a lélek, a szellem. *Kentaurnő* a címe. Szóval, ezekkel a félemler-félállatokkal szemben mi vagyunk a lapithák. A másikban már mint hellének jelennek meg, és a küzdelem vad nővel, a Kisázsiaiában élő legendás amazonokkal folyik. Az amazonok és a görögök, a lapithák és a kentaurok küzdelme mindig azt jelenti, hogy a görögök ezzel az ábrázolási móddal fejezték ki jelképesen, hogy elkülönítik magukat, bárhol élnek, bármilyen kormányformában – zsarnokságban, demokráciában, királyságban vagy oligarchiában –, azoktól a népektől, amelyek a hátszágban voltak. Egész birodalmak lehettek ezek, például Perzsia.

Mi van még, ami jellemzi a közösséget ebben a szétszórt diaszpórában? Ellenfényben tudnám megmutatni, két idézettel, amely kifejezi azt, hogy mik nem voltak, mik nem lehettek, mi volt az a lelki magatartás, amit semmi szín alatt nem vállalt volna egy görög ember – de nagyon is a magunkénak érezzük mi, magyarok. Az egyik idézetet Vörösmartyból vettem, *Az emberekből*, négy sor: „S állat vagy ördög, düh vagy ész, / Bármelyik győz, az ember vész: / Ez örült sár, ez istenarcu lény! / Nincsen remény!” A furcsa az, hogy a másik idézet egy áthallás; úgy huszonöt évvel később íródott. Én nem láttam sehol nyomát, hogy valaki foglalkozott volna a problémával, hogy Madách vajon öntudatlanul nem ezekre a sorokra gondolt-e, amikor Lucifer kiábrándultan elbocsátja

Ádámot *Az ember tragédiája* végén: „Mért is kezdtem emberrel nagyot, / Ki sárból, napsugárból összegyúrva, / Tudásra törpe, és vakságra nagy.” Ezt [mi a] magunkénak érezzük – de ezt a véglelességet egy görög ember majdnem hogy föl se tudta volna fogni. Ő azt vallotta, hogy a világrendben embernek lenni elég nagy méltóságot jelent, hogy vállaljuk az életet minden körülmények között. Nem kell az istenek hatalmára törni, ne akarjunk félistenek vagy istenek lenni, de ugyanakkor ne hajoljunk meg, ne engedjünk olyan istenkirályoknak vagy királyisteneknek, mint a babiloniak, az egyiptomiak – ez volt az elretentő példa a számukra –, mert minden emberben, minden egyénben megvan a mérték, itt, a keblünkben, amely eldönti, hogy mi helyes és mi nem helyes. Az erkölcsi döntésnek és az emberi magatartásnak a végső forrása mi vagyunk, emberek, mi vagyunk a mérték. És lehet az élet tragikus – és a tragédiaírók egyebet sem csináltak, mint ezt bizonyították –, de mégis van szabad akarat, két szóba írva, amelynek urai vagyunk, és ennek a szabad akaratnak az alapján érdemes vállalni az életet.

Ezt minden görög minden időkben vallotta. Megtörte egy ember, Nagy Sándor, de a következménye annak, amit cselekedett (annak az óriási kalandnak és birodalomalapításnak), végeredményben ugyanerre a gondolkodásmódra vezetett vissza. Szóval, a Nagy Sándor-i áttörés beforrt, és a görögök gondolkodásmódja a római időkben és a későbbi időkben is visszaváltozott azzá, ami a városállamokat jellemezte. Miért vallhatták azt, hogy ők jelentik a civilizációt [más] népekkel szemben? Mert tisztában voltak azzal, hogy mi mindent adtak. A személylírát: hogy én *el merem mondani*, hogy szerelmes vagyok, hogy én *el merem mondani*, hogy gyűlölöm a hazámat és elhagytam, vagy szeretem a hazámat és meghalok érte; a történetírást, az életrajzot, az önéletrajzot, később a topográfiát, a kalandregényt – ezt mind a görögöktől kaptuk. Közben, mellékesen, valamit, ami sokkal fontosabb volt: az egész urbanisztikát, a városrendezést, különösen a hellenista korszakban, vagyis Nagy Sándor után. Olyannyira, hogy ez a hatás, a középkort átugorva, az újkorban megint jelentkezett, s alapjában véve Brooklyn, New Yorknak a magja, ugyanazzal a gondolattal van fölépítve, amellyel fölépítette Hippodamosz a pireuszi kikötőt, Athén mellett; és az ő mintájára később, az újjáépített városokban a kisázsiai parton, Priénét, és Epheszoszt, és Halikarnasszoszt, és számtalan más várost.

Most ugrok egyet. Felvetem a kérdést, mert ezzel tankönyvekben nagyon sokszor találkozunk, és ez egy dogma: az eszményi athéni demokrácia. Hát, kérném szépen, ezt elidealizálták a múlt században. Az athéni demokráciában is voltak társadalmi rétegződések: nem volt mindegy, hogy valaki a Kerameikosz negyedben, a fazekasok negyedében foltozó suszter volt, vagy pedig fegyvergyáros, mint Szophoklésznek, a drámaköltőnek az apja. Igen nagy különbség volt. Vagy Pindarosz, *a nagy, a fennkölt* dalmok, aki megénekelte a kocsiversenyek győzteseit az olimpián, általában a kocsihajtó urakkal volt jóban – [de] azt hiszem, egész szívesen kiment volna Csúrkával az ügetőre is. Ezek az emberek, akármilyen nagyot adtak, mindig valami olyat is adtak, ami a földi, az emberi mértékkel összefügg. Vissza még egyszer az athéni demokráciára. A kisázsiai városok föllázdak a perzsa birodalom ellen, amely a korábbi görögbarát birodalom helyére nyomult be. A líd birodalom görögbarát volt; nagyon támogatta a delphoi jósdát például, rengeteg kincset adott a jósdának. A perzsák kegyetlenebbek voltak, és ellenük föllázdak a városok, és Athén, a kis Attika, a kis tihanyi köztársaság, az ion városok segítségére sietett, s akkor támadta meg Perzsia Athént. Ez már történelem, közismert. Marathón negyven kilométer Athéntől, autóval jó félóra hajtás – ott aratták a görögök a győzelmet. Az arány majdnem kifejezhetetlen az óriási, tohonya perzsa hadsereg és a görög gyalogság között. A marathóni síkság maga sem nagy; meg voltam lepve, hogy ott elfért két hadsereg.

A marathóni győzelem után Athént joggal töltötte el az érzés, hogy megmentette a perzsáktól, vagyis a barbároktól, vagyis a kentauroktól – mindig így tessék gondolni, ebben az ellentétpárban – a görög világot. És utána tíz évvel, a perzsák bosszúálló háborújára

ban, mikor másodszer megtámadták Athént, fel is égették, a görögök kimenekültek a tengerre, és egészen közel Athénhez, a szalamiszi öbölben – amit sajnós Onasszisz eléggé tönkretett: én olajtankhajókkal láttam, és nem görög és perzsa gályákkal, [mert] ott volt a fő kikötője valamikor – tönkreverték a perzsákat. És ekkor a demokrácia igenis átalakult imperializmussá, azon az ürügyön, hogy megmentették a görög világot. Nagyon erős volt a flottájuk a szalamiszi győzelem után. Arra kényszerítették a kicsi szigeteket, a kicsi városállamokat, hogy belépjenek [egy] szövetségbe. Kényszerszövetség volt, mert aki nem lépett be – rendkívül sajnálom, de kénytelen vagyok bevallani, hogy – azt a szigetet megszállták, a nőket elvitték rabszolgáknak, a férfiakat lemészárolták. Ez benn van Thuküdidészben, amikor leírja egy későbbi nagy háborúnak a történetét. Nagyon kegyetlenül hatalmas tengeri szövetséget hoztak létre, a központja Délosz szigete volt, itt volt a pénztár is. Mert amelyik sziget túl gyenge volt ahhoz, hogy hajókat állítson ki, és hajókkal álljon Athén rendelkezésére mint szövetséges, az megválthatta a hozzájárulását – és a közös kassza Apollón szent szigetén volt, Déloszban. Ezt a pénztárt Periklész elvitette Délosz szigetéről, átvitte Athénba, és azzal az indokolással, hogy Athén most már szimbóluma a görög civilizációnak, és „mi vagyunk a legkülönbek” – ezt nem is titkolja el a nagy beszédében, amely benn van szintén Thuküdidész történelemkönyvében –, fölépítette a Parthenont. A Parthenon a déloszi tengeri szövetségnek, tehát más kis görög városállamoknak a pénzén készült, részben rabszolgamunkával – amitől nem kevésbé szép. De itt a demokrácia átváltott tengeri imperializmussá.

S itt szeretnék valamit erősen hangsúlyozni, amire magam is most jöttem rá, legnagyobb meglepetésemre. A demokráciákban igenis van imperialista hajlam, és erről a franciák később szintén tanúságot tettek a jakobinus időkben és Napóleon alatt. Mert a jakobinus időkben, a francia forradalom idején az aránylag békeszerető francia királysággal szemben a nép, a démosz, minden irányban támadta Európát. Ugyanígy az athéni démosz, a nép *soha meg nem bánta*, soha nem érzett bűntudatot, csak nosztalgiát, sóvárgást a nagy idők után, amikor már nem volt többé tengeri hatalom; semmiféle bűntudatot nem érzett azért, hogy valamikor a kisebb városállamokat elnyomva tengeri nagyhatalom volt – tulajdonképpen egy kis arisztokrata réteg vezetése alatt, mert azok a családok, akik ebben a demokráciában a demokrácia törvényeit betartották, arisztokrata családok voltak. Ami számomra meglepetés volt, hogy ez megismétlődik napjainkban. Az angol nép, a baloldali, a munkáspárti szavazó, a szakszervezeti tag, a démosz, a nép, a kisember, *soha meg nem bánta meg*, soha nem érez igazi bűntudatot a gyarmatbirodalomért – *az intellektuelek érznek bűntudatot, nem a nép*, [amely] visszasóvárogja Viktória korát, s ennek a legnagyobb bizonyítéka az, hogy nem tudnak betelni azokkal a televíziós darabokkal, amelyek a Viktória-kort dolgozzák fel. Húszmillió néző tapad rá [a képernyőre] ipari városokban, munkásasszonyok könnyezve nézik a Viktória-kornak a férjfiat, az arisztokratáit, a fogatait, és az indiai és az afrikai gyarmatok miatt ennyire sincs bűntudatuk – bűntudata az egyetemi tanároknak van Cambridge-ben és Oxfordban, de nem a manchesteri munkásasszonyoknak és munkásoknak. Ugyanígy Athénben. De Platónban már volt bűntudat, neki nem volt jó a démosz, nem volt jó a demokrácia. Nem volt jó az arisztokrata uralom [sem], [mert] korruptnak tartotta, a demokráciának [pedig] nem tudta megbocsátani Szókratész meggyilkolását. Platónban volt ellenzéki érzés, és filozófiát alapított arra, hogyan lehetne ránevelni a népet [az] eszményi városállam megalakítására.

De mi tartotta még össze őket? Összetartotta a görögöket, ezt mondanom sem kell, az olimpia, amikor fegyverszünet volt a vetélkedő városállamok között; és összetartották őket a szent helyek. A görög istenségek nagyon kozmopoliták voltak: egy csomó istent átvettek, rendkívül szabadelvűen, és az istenképek bizonyos fokig változtak: a különböző területeken meglepően különböző alakban jelentkeztek ugyanazok az istenek és istenők – ezekről könyveket írt Kerényi Károly, hogy csak a legnagyobb magyar szakértőre

hivatkozom. De egy példát fel tudok hozni: Artemisz, azaz latinosított nevén Diána. Artemisz Attikában vagy a Peloponnészoszi-félszigeten szűz istennő és szarvasvadász. Van egy mítosz, amit az öreg Tiziano *felsőiesen* megfestett: a férfi, aki meglátja őt meztelesen, úgy pusztul el, hogy maga is szarvassá változik, és a kutyák széttépik. Nagyon ismert rege ez: a szűz, aki annyira védi az állapotát, hogy életével lakol, aki őt fürdeni látja, vagyis meztelenül. Ugyanakkor ez az Artemisz Epheszoszban, rengeteg kebleivel, a Magna Maternek, az ósanyának a leszármazottja, és mindig két oroszlán áll mellette. Ez ugyanaz az istenség, különböző alakban. Rengeteg istenséget vettek át, de ezeket asszimilálták, és a szent helyeken, ahol tisztelték őket – és minden istennek volt három-négy nagy szent helye –, a görögök az isteneknek a tiszteletében lelkiileg egyesültek. Apollónnak ilyen volt Délosz, ahol a kassza volt, ilyen volt Delphoi, a jósdá. (Itt zárójelben megjegyzem, hogy a jósdáról rendszerint annyit tudnak, már a könyökömön jön ki az anekdota, hogy milyen kétértelmű válaszokat adott a Püthia, a jósnő a zarándokoknak, akik kikérték a véleményét. Nagyon szellemes némelyik. De nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy Delphoi volt az egész görög világnak a nagy közös információs irodája. Mert az ottani papok kikérdezték az egész világról oda érkező zarándokokat, [így] a legjobban voltak tájékozva. Ennek következtében mindazoknak a városoknak – ilyen volt például Milétosz, amely nyolcvan várost alapított a Nílus-torkolattól a Fekete-tengerig, folytonos kirajzással –, [amelyek] a követeiket elküldték Delphoiba, a jósdá nem holmi hókuszpókusszal, hanem *kitűnő* értesültséggel, tudván az egész mediterrán világ helyzetét, adta a tanácsot, hogy hol alapítsák a városokat.) Apollónnak [tehát] Didümában, Delphoiban, Déloszban, Hérának Szamosz szigetén, Zeusznak Olümpiában voltak a fő szentélyeik. Meglepően sok szentélye volt – hármat tudnék hirtelen mondani: Eleuszisz, Kósz szigete és Pergamon, szintén Kisázsziában – az orvosistennek, aki nem is volt elsőrendű isten: mi Eszklápnak hívjuk, Aszklépiosznak. Ami arra mutat, milyen erősen fejlett volt az orvostudomány. Én ezeket az Aszklépiosznak szentelt helyeket felkerestem, és a mai napig meg vagyok lepve, milyen hatalmas berendezések voltak – és amennyire tudjuk, az orvostudomány az utolsó harminc-negyven esztendőben jutott el oda, hogy figyelembe vegyen olyan lelki és testi kezeléseket, amelyekkel az Aszklépiosznak szentelt helyek papjai már rendelkeztek.

Ezek voltak az összetartó erőik, amelyek a görögséget összefogták, és megszabták az „olyan-amilyenségét”, vagy ahogy manapság szeretik mondani, a profilját. Ebbe tört be Nagy Sándor, aki tulajdonképpen barbár vidékről származott, az anyja föltétlenül barbár volt – szóval, nem volt görög. Pellában született, Szaloniki mellett, ami a legbüdösebb városok egyike. Thesszaloniki – Szalonikinek azért mondják, mert a franciák meg az angolok nagyon nehezen tudták kimondani az első világháború alatt, amikor ott állomásoztak, a Thesszalonikit; a kedvükért a görögök megrövidítették Szalonikire. Szóval Thesszaloniki, ami egyébként gyönyörű város, mellette van Pella – ott született Nagy Sándor, akiről hajlandó vagyok mindinkább elhinni, hogy igaza volt, amikor ő maga egy isten fiának képzelte magát, mert ez egyszer volt a történelemben, egyszer: ő tényleg a fajok ököménéáját teremtette meg. Nem legenda, hogy Susában, Perzsiában, a Perzsa Birodalom legyőzése után, amikor megnyílt számára az út egész Indiáig, tízezer görögöt összeházasított tízezer perzsa lánnyal. Ez volt a legnagyobb ököménéikus nász a világtörténelemben – és azt hiszem, az egyetlen. Nagy Sándor szétzúzta a városállamoknak a formáját, és ennek következtében sok minden elavult; elavult többek közt – és erre ritkán szoktak gondolni – a városállamokra alapított platóni filozófia is. Platón soha nem gondolkodott másban, mint városállamban.

Utána, Nagy Sándortól, a birodalomalapításától kezdve, és halála után, amikor a birodalom szétesik három nagy egységre Görögországtól Egyiptomig, két filozófiai rendszer alakult ki, a sztoikus és az epikureus filozófiai iskola, amelyek már egyáltalában nincsenek lelki kapcsolatban a városállammal, hanem a háttérükben folyton ott érezzük a biro-

dalmi gondolatot. Egy az Isten, mondják a sztoikusok, az emberek mind testvérek – birodalmi gondolat! –, és „tedd a magad dolgát, kötelességét”, vagyis: szolgálj a birodalmat. A másik az epikureus világnézet, amely természetesen nem abból állt, hogy minden nap faljál fel egy malacot. Rendkívül finom filozófia volt: húzódj vissza a közélettől, mert ez többet ér; magasabb rendű a lelki közösség szűk körben, mint a szolgálat a birodalomnak, amely túl nagy ahhoz, hogy áttekintsd, túl nagy ahhoz, hogy befolyásold. Ez volt az epikureus filozófia, amelynek nagyon hosszú az élete. Olyan hosszú, hogy még a 20. században is végeredményében ezt a gondolatot finomította a Moore nevezetű cambridge-i filozófus (ugyanúgy hívták, mint a szobrászt; egyébként Magyarországon elég sokan „Múr”-nak ejtik, zárójeles megjegyzés: „Mór”-nak ejti a nevét), amelynek óriási hatása volt a diákokra, és – nem kalandozom el – a diákok között az egész bloomsbury-i irodalmi körre. Virginia Woolfnak a rokonai, Lytton Strachey (ezek már kortársi nevek), Keynes, a nagy közgazdász, aki félisten volt a II. világháború után, és rendezte egy időre Európa és Amerika pénzügyeit, Forster, aki ezt meg [is] fogalmazta egy félelmes mondatban: ha választanom kell, hogy a barátomat áruljam-e el vagy a hazát, akkor azt választom, hogy a hazát árulom el. És ezt nagyon jól megjegyezte magának például Sir Anthony Blunt, azaz most már csak Anthony Blunt, a művészettörténész, aki a két kém barátját kimentette – előbbre való volt a barátság, mint a haza. Szabadlábban van ma is; ez, ugye, angol szokás, ebbe én nem szólok bele.

Nem kalandoztam el, amikor azt mondtam, hogy a Nagy Sándor-i birodalom megalkotásával teljesen átváltozott a görög gondolkodásmód is, anélkül azonban, hogy a lényegét elvesztette volna. Olyannyira, hogy amikor a rómaiak megszállták az egész Földközi-tenger vidékét, és örökölték a Nagy Sándor-i birodalmat, amely már darabjaira töredezett, akkor a görögök beáramlottak Rómába – és ezért lehet arról beszélni, hogy a görög világnak, a görögségnek változtak a kulturális gócai. A legelső góc, talán ezt érdemes megjegyezni, mert ott alakult ki a gondolkodás az atomról: Milétosz volt, aztán Athén, később Róma – nem hallják rosszul: Róma rendkívül fontos görög kulturális centrummá vált a császárság idején, mert a görögök egyszerűen beáramlottak Rómába, és nemcsak az építészetben, hanem a politikában is igen fontos szerepet játszottak. Mi mindig a császárok neveit emlegetjük, a háttérben azonban, a császárok mögött ott vannak a görög származású miniszterek, a császárok görög orvosai, a császárok – főleg Traianus és Hadrianus, két nagy építető – építései: mind görögök. Nem tudjuk, hogy a Pantheonnak vagy Caracalla termáinak a boltozását kik készítették – biztos, hogy görögök is benne voltak, ez görög–római vívmány –, de név szerint ismerjük Traianusnak és Hadrianusnak a nagy építőjét, [aki] a Róma melletti Hadrianus-villát és Traianusnak a fórumát építette, ami a legnagyobb fórum Rómában, és építészeti szempontból egyike az *igazán nagy* koncepcióknak. Nincs időm részletezni, hogyan és miért – majd négy szemközt.

Tovább megyek: Polübiosz, a történetíró, a Scipio családnak, a nagy patrícius, arisztokrata, szenátor családnak a védenca, aki mint kezes egy vesztes háború után került Rómába, írta meg, hogy a görögöknek egyszer s mindenkorra tudomásul kell venniük, hogy Rómáé az elsőbbség. És Polübiosz csepegtette be a rómaiakba azt a hivatástudatot a művével, amely a rómaiakat eltöltötte és a végén olyan csodálatos kifejezésre jutott Vergiliusnak az *Aeneis*ében. A másik: Plutarkhosz, az *Életrajzok* szerzője – az *Életrajzok* magyarul is olvasható, kitűnő fordításban: Máthé Elek, az én boldogult, nagyemlékű tanárom fordította. Azért látjuk olyan tisztán a görög és római nagy embereknek a személyiségét, mert Plutarkhosz életrajzaiból bontakoznak ki [számunkra]. És ki volt, aki a legtisztábban látta? Plutarkhosz olvasója: Shakespeare. Frissen készült fordításban, [amely] Shakespeare korában jelent meg; és Shakespeare az összes antik tárgyú darabjait Plutarkhoszból merítette, helyenként szó szerint. Vannak szakaszok, amelyek csak versbe vannak szedve, de tulajdonképpen Plutarkhosznak a szövegei. És a harmadik, akit érde-

mes itt megemlíteni a befolyás szempontjából: Josephus Flavius – vagy ahogy Bornemissza Péter, a nagy prédikátor írta: József doktor. Josephus Flavius, a rómaiakhoz pártolt zsidó, akinek a műve nélkül – és ezt a művet görögül írta, és görögből fordította héberre – nem tudnánk semmit Jeruzsálem pusztulásáról és a kereszténység további sorsáról.

A Nagy Sándor-i áttörés, birodalomalapítás [tehát] nem jelentette azt, hogy a görögség azzal, hogy a városállamok megsemmisültek, elvesztette a befolyását. Nem. Csak átalakult ez a befolyás és kiterjeszkedett, és erre a legjobb példa az, hogy a Nagy Sándor utáni korszakban a mediterrán területnek egész keleti felében egy közös nyelv van, és ez a koiné, a beszélt görög. Nem Homérosz nyelve, hanem a kurrens, beszélt görög nyelv. Ezt használták a népek egymás közt – ez volt az angol. A koiné, a görög nyelv az, amivel megértetik, megértik egymást például a diaszpórában élő zsidók. Olyannyira, és itt egész extrém példát fogok mondani... [...] ... nem rejtekhely volt, egyszerűen város körüli földalatti sírok voltak. Volt zsidó katakomba is, és ebben magam láttam az egyiket egy zsidó nevet a menórával, a hétágú gyertyával, és görög betűkkel, Rómában. Rómában eltemetkezett a zsidó, [és] a nevét görög betűkkel íratta rá a szarkofágra. Ebből láthatják, hogy a görögségnek a hatása milyen óriási volt akkor is, amikor szolgátságban élt: részben szolgált a Római Birodalmat, és részben szolgált – amit kezdettől fogva tett – a saját dicsőségét, a saját nagyságát. Még egy példa, s ezzel azt hiszem, sikerül meggyőzőn Önöket. Még gyermekkorunkban tanultuk, hogy a felfeszített Krisztus fölé Pilátus három nyelven íratta föl, hogy „Jézus Krisztus, a zsidók királya”. „Rex Judeorum”, latinul, mert az volt a birodalom hivatalos nyelve; a másikat arámi nyelven, ami a beszélt héber nyelv volt – nem a bibliai nyelv, hanem az, amit Jézus használt a tanítványaival. A harmadik szöveg [pedig] görög volt. Miért? Jeruzsálemben görögül? Hát ott nem is voltak görögök, és ha voltak görögök, akkor pogányok voltak. A harmadik, a görög fölírás a diaszpóra zsidóinak szól, mert azok már csak a görögöt értették. És ezért [íródott] később az evangélium négy könyve is görög nyelven. Akik igazán nagy teológusok és nyelvészek is, pontosan meg tudják állapítani, hogy milyen héber beütések vannak az evangéliumok görög nyelvén, s ebből tételezik fel – de itt ingoványos területen járok –, hogy Lukács valószínűleg görög volt, a többi [evangélista] pedig zsidó, mert a Lukácsé a legtisztább [görög nyelv] az evangéliumok [között]. Viszont erre azt is mondhatom, hogy János evangéliumának az eleje pedig teljesen platonisztikusan kezdődik – nagyon nehéz szöveg, a platóni filozófiának a tükröződése –, tehát János evangéliumában a platóni filozófia hatásában jelentkezik a görögség, és ugyanígy jelentkezik Pál apostol leveleiben. Miért ne jelentkeznék, hiszen Pál a diaszpórához tartozott, és görög egyetemi városból származott, Kisázsziából; tehát akármilyen nagy rabbinikus műveltsége volt, lefestett rá a görög filozófia, amit abban a városban vallottak a körülötte élő pogányok.

Bírják még? A meleget is és a szöveget is? Mert akkor újabb fejezetre térnek át. Róma a 3. században iszonyú válságon ment keresztül, részben azért, mert nagy volt a barbár népek nyomása – ha nőtt a barbár népek nyomása, ez azt is jelentette, hogy sokkal nagyobb volt a katonai költségvetés; ha nagyobb volt a katonai költségvetés, akkor nagyobb volt az adózás; ha nagyobb volt az adózás, akkor az emberek elszöktek a földekről, ahol a leginkább meg lehetett fogni az adózó polgárokat, vagyis Róma elnéptelenedett –, részben pedig körülbelül harminc éven át dúlt a pestis, amit nem tudtak megfékezni. És akkor, a 3. század végén Diocletianus császár valahogy megint összerázta a birodalmat néhány alcászár segítségével. Földarabolta közigazgatásilag a birodalmat, mert annyira ingott az egész, hogy teljesen új politikai elgondolás alapján megreformálta – nem egészen kesztyűs kézzel. Az ő utóda volt (nem közvetlen utóda, de hamarosan utána következett) Constantinus császár, aki belátta, hogy Rómából nem lehet többet irányítani a birodalmat, és átköltözött Bizáncba. Bizánc kis város volt, viszont Ázsia és Európa találkozási pontján [feküdt], amellet a legfőbb tengeri úton: a Fekete-tengerről a Földközi-tengerre csak Bizánc alatt, azaz Konstantinápoly alatt

lehetett kijutni. Konstantinápoly az Constantinopolis, vagyis: Constantinnak a városa. Újraalapította Bizáncot, hatalmas méretekben, és ez lett az új Róma, olyannyira, hogy a görögök magukat részben helléneknek hívták, de amikor átmentek Bizáncba, akkor *rhómaiainak* is hívták magukat, vagyis rómainak, mert akkor ők, a görögök, mintegy *visszavették* maguknak a hatalmat. (Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy a görögök ezt a szót: görög, soha nem használták; ismerik, idegen nyelvekből, de latin szó. Állítólag volt egy törzs, amelyet így hívtak, és a rómaiak ezekkel találkoztak először, és így lett [a terület neve] Grecia, és ebből a latin szóból származik minden nyelvben, a mienkben is a görög szó. Ők magukat mai napig, az ókorban is, ma is, helléneknek hívják.) Még római nyelven beszéltek egy darabig, és azután, körülbelül kétszáz év lefolyása után, a bizánci udvar nyelve görög lett, és Bizánc vált a barbár világgal szemben az óriási végvárrá, védőbástyává *ezer esztendőn* keresztül. Ilyen végvár nem volt [még egy] a világon. És a falak, a Justinianus császár által emelt falak romosan a mai napig láthatók. (Megint zárójelben: amikor a törökök elfoglalták Konstantinápolyt, ezer esztendei ellenállás után – miután az arabokat, bolgárokat, magyarokat, besenyőket, avarokat mind visszaverte, végül az oszmán törökök be tudták venni –, a döntő nagy lövést a drinápolyi kapunál egy renegát magyar sütötte el, Orbánnak hívták, még a nevét is tudjuk; ezen a résen át hatoltak be a törökök. Nagyon sajnálom, de akadtak renegátok is, török társutasok, a történelemben.) [Bizánc] ezer esztendeig tartó végvár volt kulturálisan is. Az előadásom elején említettem: ápolták az ókori szövegeket is. Annak ellenére, hogy vakbuzgó keresztények voltak, *soha*, soha meg nem tagadták a remekműveiket, és amennyire lehetett, mentették, magyarálták. Tele voltak az ősi görög hivatástudattal, noha vallást változtattak, és pogány istentisztelekből szélsőséges, szenvedélyes keresztényekké váltak.

Itt jutottam el [az előadásomban] egy olyan helyhez, ahol szeretnék támadásba menni, és megindítani a vitát két felfogással szemben. Az egyik magyar vonatkozású, a másik olasz. Előrebocsátom, mert ez nagyon fontos, hogy Bizáncnak nagyon rossz sajtója volt, főleg a 18. századtól, a felvilágosodás korától kezdve. A hallgatóim között bizonyára vannak olyanok, akik vagy hallottak Gibbonról, vagy olvasták is talán, az angol történelemszóról, nagy ókori történetíróról, akinek *egy jó szava nem volt* Bizáncról, és csemcsegetve és csámcsogva tálalta az összes bizánci „borzalmakat”: udvari pletykákat, intrikákat az olvasó elé, a *legcsodálatosabban* görög angol nyelven, amin valaha írtak. Csak Churchill tudta őt utánozni; a churchilli próza, mondjuk, a fattyúhajtása Gibbon retorikus mondatainak, amely tele van rágalmmal és gyalázzal Bizánc iránt, [amitől] ő annyira irtózott. Mert egész egyszerűen irtózott a vallástól, és mivel a bizánciak szenvedélyesen vallásos emberek voltak, ennek következtében szenvedélyesen nem szerette őket. Szóval, rossz sajtója volt. *De ez nem változtat azon a tényen*, hogy a bizánci elefántcsontfaragás, textília, ékszer, kézi festésű kódex, minden, ami hordozható, eljutott a világ minden tájára, és eljutott ebbe a *szörnyű barbár* Nyugat-Európába is, amely akkor olyan mélyponton volt, mint a mai..., hát nem tudom... Keressünk egy ázsiai országot... Ott tartottak az európaiak... – még két lábon jártak, de csak éppen hogy: szóval, rettenetes volt az elbarbárosodás a Római Birodalom bukása után.

A szélső nyugati terület, az óceánon, a Bálnaisten felségterületén – mert a bálna is volt isten; szegény bálna most éppen kipusztulóban van, de valamikor istenség volt –, szóval, Írország és az angolszász terület volt aránylag a legjobban megkímélve; és az ottani kolostorokba eljutottak a bizánci művek, ötvösművek, kézi festésű könyvek, textíliák. Ezeket kezdték másolni, és vitték magukkal a kontinensre, amikor térítőútra mentek. Mert a németeket például az írek – őket skótoknak hívták a középkorban, a *scotus* rendszerint írt jelentett –, az ír, az angolszász szerzetesek [térítették meg], akik átjöttek a kontinensre. [S ők] a bizánci művek hatása alatt készült művekkel terjesztették az evangéliumot – *isteni* szép evangéliumok [ezek], pár megmaradt Dublinban, a British Museumban: felséges könyvek a 7–8. századból. És ebből nőttek ki később a Karoling-kor és az Ottó-

korszak, a debarbarizálódás idejében – időszámításunkban a magyarok lecsillapodásától, mondjuk a 900-as évek végétől az 1100-as évekig – a különböző nagy középkori szerzetes festőiskolák, az ékszerkészítés, a fémművesség. Ez mind-mind bizánci eredetű, egytől-egyig. Amikor akármiről olvasunk: reimsi iskola, vagy aacheni iskola, vagy limoges-i iskola, vagy Reichenau a Bodeni-tónál (egyike volt a legfontosabbaknak), ha ezekről a kontinentális, főleg Rajna-vidéki szerzetes művekről olvasunk, [vagy] látjuk őket, akár valóságban (ha szerencsénk van), akár kítűnő reprodukciókban, mindig arra kell gondolni, hogy milyen hosszú vándorút [után] a bizánciak hatása alatt készültek el. Ugyanezt elmondhatjuk az ortodox területről [is]. Nem fogok itt elsorolni neveket, egyet tudok mondani példának, [amely] a szerb és bolgár freskóművészetet illusztrálja: Dalmáciában Raguza, azaz Dubrovnik mögött, a hegyek mögött az Ohridi-tónál van a csodálatos, érintetlen bizánci városka, Ohrid maga. Leginkább azt lehet megközelíteni, repülővel, azt hiszem, egy óra; de hát be lehet menni Szerbiába [is] ezekért a művekért, és ugyanígy – ami már kevésbé könnyű – meg lehet tekinteni a novgorodi és a moszkvai iskolának a csodálatos műveit is. A 15. században Rubljov egyike volt a legnagyobb festőknek. Szóval, ortodox területen és római katolikus területen: két irányban is hatottak. Római katolikus területen elsősorban kis hordozható műveikkel; szláv területeken az ortodox hitnek a szférájában, freskókban is érvényesült a nagy bizánci hatás.

Ezt kellett előrebocsátanom, hogy most perbe szálljak egy teljesen hamis felfogással, amelyben valószínűleg az itt [jelen] levőknek a kilencven százaléka [is] osztozik, teljesen ártatlanul – eleve feloldoztam mindenkit –, mert ezt tanulták az iskolában. Vasari, ez a – ha nagyon jól akarok mondani, akkor azt mondom, hogy – harmadrendű festő, és a *legnagyobb* művészettörténész (mert az első volt; elég is lett volna egy, azt hiszem), a művészek életrajzában kidolgozta a teóriát, amely áthatotta egész a 20. századig a közfelfogást: hogy a római fénykor után jött a nagy hanyatlás. Miféle római fénykor után? A rómaiak majdnem mind görög másolatot készítettek – hol volt a római fénykor? Építészetben igen, de szobrászatban, festészetben nem annyira. Szóval, a római fénykor után jött a nagy, hosszú éjszaka, és ezt el is nevezte: mert akkor *maniera greca* (görög módra) festettek. Ezzel szemben – s most jön a nagy toszkán nacionalizmus – a toszkánok felélesztették a római művészetet, és megkezdődött az új fénykor, az új aranykor. Ő találta meg rá a nevet: *rinascimento*, aminek a francia változatát használjuk általában: a reneszánsz.

Hát, kérem, ez egyszerűen nem igaz. Az igazság az, hogy Itáliában mondjuk Giottoig, de még inkább mondanám, hogy a firenzei Masaccioig, a firenzei humanizmusig görög módra festettek az olaszok – *csodálatosan, gyönyörűen*. Ducciónak a *Maestà*-ja, ami a sienai dómmúzeumban van, és amit körmenetben vittek be a sienai templomba, remekmű, teljesen görög hatás alatt készült olasz remekmű volt. De a görögöknek külön festőtelepük volt Rómában, mert volt idő, amikor a görög császárok átmenetileg, politikai okokból eltolták az alakbrázolást: tehát a mozaikon, a freskón se lehetett emberi figurát ábrázolni, sőt, ami megvolt, azt is szét kellett rombolni. A képprombolás idején átmenekültek a görög ikonfestők, freskófestők és mozaikkészítők Olaszországba, és Rómában külön templomuk volt, ami a mai napig áll, a Santa Maria in Cosmedin (görög szó, azt jelenti, hogy „díszített Szűz Mária”), a legszebb harangtornyú templom. Ez volt a görög telep, ahonnan szétsugárzott a mozaikművészet olasz földön. Aki a görög művészetet meg akarja ismerni – hogy Vasarinak végleg ellentmondjak –, a görög emberek és a görög táj nélkül, ami nagy hiba, de ha nincs pénze, nem tud eljutni Görögországba, megismerheti Olaszországban, ha elindul Velencéből, a középkori velencei mozaikoktól, amelyek teljesen bizánci hatás alatt állnak, s Ravennán keresztül lemegy Siracusáig: megtalálja az ókori és a középkori nagy görög műveket, részben görög templomokat, részben bizánci mozaikokat.

Szóval, a Vasari-féle tétel teljesen hamis, és különösképpen hamis azóta, amióta Atatürk, Istennek hála, uralkodott egy ideig Törökországban, mert ő kapcsolta ki a vallási

életből azokat a mecseteket, amelyek valaha keresztény templomok voltak – a Hagia Sophia is ilyen volt. Az egyik utolsó templom, amelyet mozaikkal díszítettek, és freskókkal, a Khora nevezetű kolostornak volt a temploma. Ez Konstantinápoly egyik legnagyobb csodája. És mit látunk rajta? Azt látjuk rajta, hogy az állítólagos merev bizánci ábrázolás, az utolsó korban, a 14. században olyan mozgalmassá válik, olyan drámaivá válik, hogy *alig lehet megkülönböztetni* Giottótól. Ha elmegyünk a padovai Capella Arenába – vagy degli Scrovegni, kétféle neve is van, a Scrovegni családról, amely alapította ezt a kápolnát –, és megnézzük körben a Giotto-freskókat, és utána egy varázsszónyegen elrepülünk a Khora kolostor freskóihoz, akkor alig tudjuk megkülönböztetni. Szóval, az egész *maniera greca* és az egész *rinascimento* olyan legenda, amit szét kell robbantani. Volt egy nagy görög művészet, és volt utána egy nagy toszkán művészet, amely a humanizmust képviselte egy darabig, majd később a Medici-udvar szolgálatába állt, később a pápák szolgálatába stb. Hajlandó vagyok *politikai* indokolást elfogadni, de nem vagyok hajlandó stílisat. Politikait hajlandó vagyok elfogadni, mert az, hogy fejedelemnek vagy patriciusnak vagy pápának készíték-e egy képet, nagy különbség – de ezt majd máskor, talán jövőre, talán tíz év múlva megbeszéljük; ez külön téma.

A másik, amit szeretnék még megvitatni itt, most, a 19. század magyar koncepciója, amely teljesen a múlt században uralkodó hatalmi egyensúly gondolatának és a nacionalizmusnak a hatása alatt alakult ki. [...] ...teljesen hamis. És ezt abban a pillanatban mondom, amikor a szent korona és a többi koronázási jelvény ki van téve a Nemzeti Múzeumban. Én is így tanultam. István [király] olyan bölcs és előrelátó volt, mint egy jogászprofesszor a Pázmány Egyetemen. Mit csinált? A két szuperhatalom közt, a német-római császár és a bizánci császár, a kelet-római császár közt koronát, állami függetlenséget a pápától fogadott el, s ezzel függetlenítette magát a két szuperhatalomtól. Milyen szegényes elgondolás! Mennyivel szebb, tágabb, nagyobb, több bölcsességgel telített a valóság! Szilveszter pápa a kor nagy, egyik első humanistája volt; még az arab megszállás alatt lévő Spanyolországba is elment, hogy az araboktól tanuljon. Telítve volt a római nagyság gondolatával, Vergilius olvasója volt, és ő csepegtette be a birodalom tiszteletét és eszméjét a tanítványába, aki III. Ottó volt, annak az I. Ottónak az unokája, aki a Lechmezőn szétverte a pogány magyarokat. A tanítvány és a tanár közös gondolata volt, hogy III. Ottó legyen az egész nyugati világnak a krisztusi helytartója – bizánci gondolat, Pantokrator, a földi helytartó –, és alatta független keresztény királyságok republikája alakuljon ki. Közös elgondolás volt. S ki volt III. Ottó? *Félgörög*, az anyja Theophano, a görög császár unokahúga, aki telítve volt a bizánci birodalom és a bizánci nagyság gondolatával. Tehát semmiféle ellentét nem volt a pápa és a német-római császár között, mert a pápa a római eszmét képviselte, III. Ottóban pedig a római eszme párosult a görög vérrel, és a görög birodalmi koncepcióval. A Cluny-i Múzeumban, Párizsban, van egy elefántcsont-diptichon, egyszárnyú elefántcsont táblácska, amit szenátorok és udvaroncok ajánlékoztak egymásnak a császárkorban, [amin] III. Ottónak az apját és az édesanyját bizánci Krisztus aldja meg.

Vagyis azt állítani, hogy István a két szuperhatalom között nyúlt ki a koronáért, és így elkerülte Bizánc és a Német-Római Birodalom nyomását, egyszerűen nem áll – mert teljesen más koncepcióban gondolkodtak. A pápa és a császár elhatározták, hogy Esztergomot és Gnieznót kiemelik a német főpapság fennhatósága alól, és a középkori gondolkodás szerint ez azt jelentette, hogy ezek az államok, miután egyházilag függetlenekké váltak – Regensburg mehet, kereshet magának más híveket –, ennek következtében önálló állam-má [is lettek]: Magyarország is, Lengyelország is, pontosan egy időben. Mi történt István alatt? István alatt az történt, hogy – az én iskolás könyvemben Vazulként szerepelt, most újabban látom, [hogy] a történelemkönyvekben Vászoly, nem tudom, hogy melyiket mondjam, Ady után Vazult-e vagy az új történészek után Vászolyt – a pogány Vászoly,

István rokona, fellázadt István uralma ellen. Vászolyt megvakíttatta István, fiai kimene-
kültek – hová? Kijevbe, a görög hit szerinti Kijevbe, ahol Jaroszláv fejedelem – akiben
egyébként viking vér volt – egyik lányát vette el Vászoly fia. Anasztázia. A freskó a mai
napig áll. Ha valamit irigylek Weöres Sanyitól, az az, hogy ő látta a Santa Sophia temp-
lomban, én meg nem, én csak reprodukciókról ismerem: ott van ma is a három lány, az
egyiket a magyar menekült vette el, aki később orosz segédcapattal visszajött
Magyarországra és trónra ült, és nem más, mint I. András. Tudnunk kell, hogy István
igénybe vette sógorának, II. Henriknek a német vasasait ahhoz, hogy megerősítse a ke-
reszténységet Magyarországon, és megerősítse az államot. Amikor István után Pétert el-
űzték, András orosz segédcapattal jött vissza, és görög-ortodox feleséggel, és a legna-
gyobb csalódást okozta a pogány pártban, mert mindenben megerősítette István alkotását.
És nem baj, hogy voltak német vasasok István mellett, *és nem baj*, hogy voltak orosz segéd-
csapatok András mellett, akit én nagyon nagy királynak tartok; mert ezért beszélünk egy-
mással magyarul, mert a magyar államot ezek erősítették meg.

Visszatérek még egyszer az áldott emlékü Atatürkre, aki a Hagia Sophiát, a világ egyik
legnagyobb templomát kiemelte a mohamedán hitéletből, mecset helyett múzeummá
nyilvánította, és ennek következtében végre behatolhattak a régészek, levehették a mesze-
lést a falakról, és egyszerre ott tündökölt mozaikban, a nagy oltár felett, a karzatán, a
császárnő, Komnénosz Jánosnak a felesége, olyan koronával, amelyet a Nemzeti
Múzeumban láthatnak. Pontosan olyan koronával, pirosítós arccal, mellette a fia állva, a
férje ülve. Eirénének hívják, ami békét jelent görögül, de hívták másnak is: Piroskának,
mert Szent Lászlónak volt a lánya. És az ő fia volt Mánuel császár. Mánuel császár magát
lovagcsászárnak hívta, bámulója volt a nyugati kultúrának és a nyugati eszméknek, az
egész lovageszménynek, mert egy lovagkirálynak, Szent Lászlónak [volt] a leszármazott-
ja. Annyira eltöltötte ez a büszkeség, hogy egy magyar királyfit vett maga mellé, és őt
szemelte ki Bizánc császárának, átkeresztelte Alexiosznak, és görög hitben nevelte. Később
született egy fia, elkésve – segédlettel-e vagy segédlet nélkül, azt már nem tudom –, és
akkor hazaküldte ezt a fiút, akit ahányszor a Hagia Sophiában voltam, mindig ott láttam,
amint hallgatja a görög istentiszteletet: nem volt más [ő], mint az Árpád-háznak egyik
legnagyobb alakja, III. Béla. Aki két francia nőt vett el feleségül, bizonyítva a feldebrői, a
jáci templomokkal együtt, hogy a nyugati orientáció ugyanolyan erős volt, mint a keleti
orientáció. Mind a két irányban nyitva voltunk. Az ő fia volt Imre, aki vendégelte magánál
Visegrádon a kor, talán a század legnagyobb trubadúrját – miután dél-francia volt, tulaj-
donképpen *trouvère*-nek kellene neveznem, de a magyar szó az, hogy trubadúr –, Peire
Vidalt, aki ezt egy versben megörökítette. A vers a francia irodalom magyar antológiájá-
ban olvasható, remek fordításban, nem kisebb embertől, mint Illyés Gyula. Vagyis az igaz-
ság az, hogy az Árpád-házi királyok uralkodása azt mutatja, hogy amikor a magyaroknak
még nagy és sértetlen volt a politikai érzékük, és jó volt az iránytűjük, egyformán nyitva
voltak kelet és nyugat felé.

Befejezésül szeretnék valamit felolvasni, és visszatérni ezzel előadásom kezdetére.
Azzal kezdtem, és bizonyítékul francia drámaírókat is idéztem, hogy a trójai és a thébai
hitregének a tragikus és hősi figurái tovább élnek, és új és új alakváltással átvállalják a
problémáinkat, és rajtuk keresztül végeredményében ugyanolyan vívódások, tragikus
vagy nem tragikus megoldások felé sodródunk, mint azok a legendás alakok, akik annyira
élnek mind a mai napig. Oresztész árnya, Elektra és Antigoné árnya nem tűnt el kö-
rünkől. Van azonban egy különös figurája ennek a kornak, talán a legismertebb minden-
ki között – egy amerikai egyetemi tanár egész vastag könyvet írt az alakváltozásairól –: ez
Odüsszeusz. Odüsszeusz volt bolygó görög, száműzött, boldogtalan, házias, ravasz – a
Troilus és Cressida című Shakespeare-darabban, amelynek, mint értesültem, tartósan nincs
sikere Magyarországon (amit végtelenül helyteleníték, talán az egyetlen dolog, amit hely-

teleníték, amióta hazajöttem Magyarországra; Bernard Shaw szerint a legjobb darabja), [tehát] a *Troilus és Cressidában* az államrendnek a megtestesítője Odüsszeusz, egy *remek beszédben, fenomenális beszédben*. Állampolgárok és államfők, államvezetők egyaránt vállalhatják ezt a beszédet, és akkor rend lesz a világon. De volt egy nagy költő, aki a középkorban egészen másfajta jelentéssel ruházta fel ezt az embert, és ez a jelentése átöröklődött más költőkre is. A 19. és a 20. században visszatér az az Odüsszeusz, akit először Dante formált meg, és Dante ruházott fel olyan jelentőséggel, amely, azt hiszem, még a mai napig is érvényes, és én bizonyos fokig iránytűmnek tekintetem. A Pokol nyolcadik körében találkozik Vergilius és Dante Odüsszeusz árnyával láng alakban. Megszólítják, és Odüsszeusz válaszol. Ezt a részt olvasom föl, [amely] egyben berekeszti az előadásomat is. Odüsszeusz szólal meg:

Elhagyva Circét, aki visszatarta
több mint egy évig, ős Caëta mellett,
mely Aeneástól még nevét se kapta,
se kis fiam, se vénségtől elernyedtt
atyám, se nőm, akinek örömére
őriznem kellett köteles szerelmet,
le nem győzhetett, lelkem szenvedélye:
látni világot, emberek hibáját,
s erényüket, s okólni, mennyiféle.
S bejártam a tenger ezernyi táját,
pár szál deszkával, és a pár legénnyel,
ki el nem hagyta még a csöppnyi gályát.
A két hispán part közt eveztem én el;
láttam Marokkót és Sardiniát,
a tenger többi fürdő szigetével.
S vén, lassu volt már a kis társaság,
s a szoroshoz értünk, mely arra fekszik,
hol Herkules emelte oszlopát,
Hogy onnan már ne menjen senki messzibb,
s jobbkézről lassan elmarad Sevilla,
balkézről Septa tünedezni tetszik.
„Ó, társak, bár veszélyek ezre víjja
sziveteket, mégis Nyugatra hágtok:
ha látástokból, bármi sok a híja,
őriztek” – szóltam – „még egy csöppnyi lángot,
ne sajnáljátok megkeresni tőle
a Nap útján a néptelen világot!
Gondoljatok az emberi erőre:
nem születtetek tengni, mint az állat,
hanem tudni és haladni előre!”
Igy tettem bennük élessé a vágyat,
e kis beszéddel, útra; úgy hogy őket
alig tarthattam: nem volt egy se fáradt.
A far keletre és az evezőket
bolond repülés szárnyaivá tettük,
s vitorláink mind balfelé verődtek.
Új ég, új csillag ragyogott felettünk,
ha jött az éj; a mi egünk lebújva

a tenger alá, már egészen eltűnt.
Ötször csempült meg, ötször telt meg újra,
új világgal a holdvilágnak alja,
mióta beléptünk a vészes útra,
mikor im egy hegy tűnt előnkbe, barna
a messzeségtől, s oly magasra nyúlott,
milyet sem élve nem láttam, se halva.
Örültünk, de örömünk gyászba múlt,
mert az új földről felhő jött, s viharja
kicsiny deszkánk gyenge orrára hullott,
s háromszor azt a vízben megcsavarta,
negyedszer a farát magasba vont,
orrát mélybe – Valaki így akarta –
s fejünk fölött a vizet összenyomta.

Vagyis Odüsszeusz nem a rokka mellett halt meg, fogatlanul, hanem örökre eltűnt az Atlanti-óceánban. Ő az nyilván, aki felfedezte Észak-Amerikát, elsőnek eljutott az Északi-sarkra, aztán a Déli-sarkra, elsőnek a Mount Everestre, elsőnek a legmagasabb hegycsúcsokra. Ha a weimari nagy, öreg róka bölcsre gondolunk, Goethére: ő a fausti ember. Kövessétek a példáját! Köszönöm a nagy türelmet.